

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ МАРКОВАНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ХХІ СТОЛІТТЯ)

Стаття є фрагментарним дослідженням особливостей семантики конотативно маркованих лексичних одиниць, яке здійснювалося на мовному матеріалі української художньої прози ХХІ століття. У результаті роботи виділено три основні типи структури семемного ядра конотативно маркованих лексем.

Ключові слова: конотація, денотативний макрокомпонент, конотативний макрокомпонент, емотивний компонент, оцінний компонент, інтенсивно-параметричний компонент.

Як відомо, лексичне значення є формою узагальненого відображення дійсності, що реалізується у мовленнєвому акті, і є комплексним поєднанням номінативного і сигніфікативного значень, його парадигматичних і синтагматичних властивостей, прагматичних характеристик, емпіричного складника та фонових характеристик слова. Зазначені компоненти лексичної семантики на сьогодні вивчені досить ґрунтовно і не викликають значних дискусій. Зокрема дослідженню конотативного компонента присвячено багато мовознавчих праць. Особливо активно конотація вивчається у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. (В. Телія, В. Говердовський, Н. Бойко, М. Кожина, Т. Богорад, А. Голованевський, О. Голод, О. Григор'єва та ін.). Проте проблема конотації не є однозначно вирішеною. Більшість учених визначають її як елемент семантичної структури слова. Однак місце конотації в цій структурі уявляється не однаково. Так, О. Сапожнікова, М. Лебедев, О. Григор'єва вказують на те, що конотація є другорядним порівняно з денотацією компонентом. А.Н. Бойко, В. Телія, Й. Стернін, Л. Васильєв, Е. Кузнецова, Т. Богорад, О. Голод та деякі інші формують учення про конотативний макрокомпонент у структурі значення слова.

Сучасна лінгвістика репрезентує два підходи до пояснення конотації: 1) широке тлумачення цього терміна: конотація – це будь-які нашарування соціального, історико-етимологічного, морально-етичного, культурологічного і територіального характеру в структурі лексичного значення слова (М. Комлев, В. Говердовський, В. Фляйшер); 2) вузьке розуміння значення конотації, яке є більш поширеним у лінгвістичних наукових студіях (В. Телія, Н. Лук'янова, І. Арнольд, Й. Стернін, Е. Кузнецова та ін.). Їх представники у складі конотації виділяють декілька елементів: емотивність, оцінність, інтенсивність, образність, стилістичне забарвлення. У своєму дослідженні ми послуговуємося тлумаченням терміна “конотація” у його вузькому значенні, яке має прагматичне забарвлення і реалізується у мовленнєвому акті. За орієнтир обираємо визначення “конотації”, яке подає В. Телія: “конотація – семантична сутність, яка узуально чи оказіонально входить до семантики мовних одиниць і виражає емотивно-оцінне і стилістично марковане відношення суб'єкта мовлення до дійсності під час її позначення у висловлюванні, яке отримує на основі цієї інформації експресивний ефект” [9, 5]. “Конотація мислиться як лінгвістичний феномен, що має семантичний статус, є факультативною частиною лексичного значення слова та “сигналізує” про наявність людського чинника в семантиці лексичної одиниці” [3, 25].

За мету дослідження ставимо розгляд особливостей семантики конотативно маркованих лексичних одиниць на матеріалі української художньої прози ХХІ століття. За об'єкт вивчення обираємо повнозначні слова, що найповніше забезпечують вираження елемента позамовної дійсності, зокрема іменники на позначення загальних назв, прикметники, дієслова.

Конотативно марковані повнозначні одиниці протиставляємо нейтральним лексемам, що у структурі свого лексичного значення містять лише *денотативний* (екстенціональний (Уфімцева), референційний (Куайне), номінативний (Міллер), значеннєвий (Фреге) *компонент*, який є позначником певного предмета чи явища дійсності, вносить до значення слова об'єктивну інформацію про відображене.

У структурі лексичного значення конотативно маркованого слова поряд із денотативним компонентом обов'язково співіснує *конотативний* (інтенціональний (Уфімцева, Карнап), смисловий (Фреге), значеннєвий (Куайн, Міллер), сигніфікативний (Черч) *елемент*, який передає непередметний емотивно-оцінний, експресивний, стилістичний зміст.

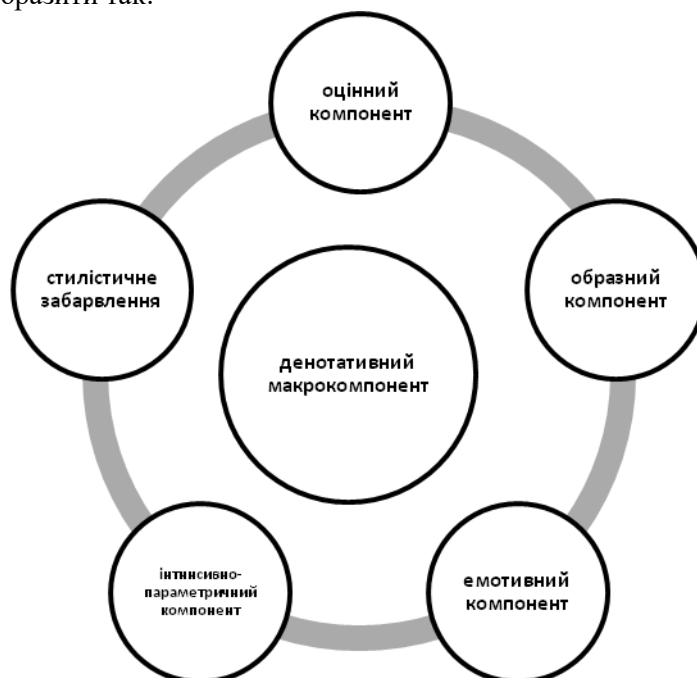
У ході розгляду конотативно маркованих лексичних одиниць визначено, що конотативний компонент може бути не лише додатковим, факультативним, а й входить до ядра лексичного значення слова. Це доводить Н. Бойко у своєму монографічному дослідженні: “Грамматичний і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти належать до обов'язкових для семантичної

структури будь-якого повнозначного слова (номінативного знака), вони становлять систему взаємопов'язаних компонентів (сем) – категоріальних, лексико-граматичних та власне лексичних. Усі інші макрокомпоненти мають статус факультативних. Однак у семантиці конкретного слова ця ієрархія може порушуватися. У такому разі необлігаторні макокомпоненти виходять на перший план і займають позицію ядра семеми” [3, 82].

У процесі аналізу семантики конотативно маркованих лексичних одиниць важливо визначити роль і місце кожного компонента лексичного значення, з'ясувати, який елемент семантики є визначальним, основним (є макрокомпонентом лексичного значення, ядром семеми), а які компоненти є додатковими, супроводжувальними (є мікрокомпонентами лексичного значення, знаходяться на периферії семемної структури). У ході дослідження з'ясовано, що у мовленнєвому акті одиниці основного лексичного фонду, які є нейтральними (чисто денотативними) лексемами, можуть ставати конотативно маркованими. М. Бахтін зауважив, що “...емоція, оцінка, експресія не властиві слову мови й народжуються тільки в процесі його живого вживання в конкретному висловлюванні” [2, 266].

У ході вивчення семантики конотативно маркованих лексичних одиниць на мовному матеріалі творів сучасних українських прозаїків (Ю. Андрухович, Л. Дереш, М. Матіос, І. Роздобудько, А. Дністровий та ін.), виокремлено два основних типи лексичної конотації.

Перший тип конотативно маркованих лексем репрезентують слова, у яких денотативний макрокомпонент значення є потенційно смисловим і репрезентує конотативні мікрокомпоненти. Схематично це можна зобразити так:

Лексеми такого типу несуть цілком об'єктивну інформацію, проте вона має широкий спектр суб'єктивності, оскільки стимулює суб'єктивні інтенції як мовця, так і слухача. Серед іменників такими лексемами є слова-символи, міфологеми, біблеїзми і т.д. Наприклад: *осика, смерека, м'ята, верба, ясен, любисток, вишня, вода, хліб; Різдво, Великдень, ікона, Матір Божя, Господь, Святий Дух, Христос, Ірод; мара, чорт, відьма, біс, нявка*. У структурі лексичного значення цих слів денотативний компонент є макрокомпонентом, входить до семемного ядра, оскільки вказує на певну реалію дійсності, одночасно сприйняття цієї реалії має свої наслідки: з'являються позитивні/негативні реакції мовця, виникають певні почуття, стимулюються оцінні висновки. Так, лексеми *Бог, Матір Божя, Христос* та ін., що позначені позитивним забарвленням, апелюють до духовних переживань, їх використання вказує на особливість емоційних станів героїв художніх творів: Далі, зрозумілими для Марії словами, він казав про віру у *Всевишнього*, спокуту й порятунок, а ще далі – прославляв святість *Бога* (5, 14); Коли сонце паде донизу, але ще не сідає, Даруся бере великодній кошик, вистелює дно половиною вишитого рушника із *Матір'ю Божою*... (6, 24). У

зазначених словах денотативний макрокомпонент продукує конотативні компоненти емотивності (піднесеність) та оцінності (позитивність), які у свою чергу виконують ряд стилістичних функцій.

Номінанти, що позначають національні образи-символи у структурі свого лексичного значення тісно поєднують денотативний макрокомпонент із образним компонентом, які нарощують у контексті позитивні/негативні аксіологічні акценти: ...вона різко нахилилася, раз-по-раз відкидаючи чорні коси за плечі, довго дивилася в несклочену воду, як у дзеркало, а потім, фиркаючи й сміючись, лила й лила на себе *живе срібло* (5, 151); це дерево зле! Коли Йосип і Марія сховалися під осику від Ірода, всі дерева позмовкали, одна лиш *осика* шелестіла своїм листом... і виказала їх (5, 9).

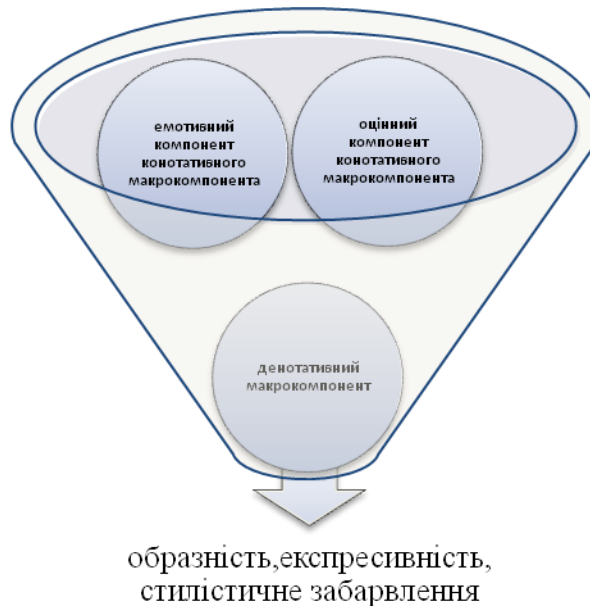
У структурі семантики міфологічної лексики також до денотативного макрокомпонента тісно прилягає компонент образності, який породжує емоційну реакцію реципієнта: ...Деся тут шастують ночами *чорти*, або, по-тутешньому, "*гонимарники*", "*триюди*", нудять світом розплетені *нявки*, а таємне людське ворожіння – мольфарство – зупиняє грози (7, 84); А я довго вдивляюся в непорушну гладь озерної води, як у дзеркало, - й нічого, окрім відьмоподібного обличчя не бачу. Ця стара *відьма* – я. Але таке відкриття не кидає в дрож. Просто фіксується в пам'яті: *відьма*. Ось і все (7, 171); Жодна *відьма*, ані *чортиця*, ані *упириця*, ні інша *нечисть* не залізуть уночі до корови й не зіп'ють її молока, коли у дворі є осиковий прут (5, 9).

У мовотворчості сучасних прозаїків української літератури активно функціонує група прикметників та дієслів, які через денотацію реалізують конотативні смисли. Основними елементами конотації тут є інтенсивність та параметричність, які, як правило, стимулюють вияв експресивності або образності.

У прикметниках такого типу денотативний макрокомпонент продукує конотативні компоненти інтенсивності, які реалізуються через ядерні семи "надмірності", "надзвичайності", "високого ступеня вияву ознаки". Конотативний компонент інтенсивності у таких прикметниках, як правило, породжує виникнення оцінно-емотивного, експресивного компонентів: ...але в такому разі Ви припуститесь однієї з *найтяжчих* помилок вашого життя (1, 5); я здаю собі справу з Вашої *надзвичайної*, просто-таки *пекельної* зайнятості...(1, 4); Після півгодинного переходу через темні квартали вбитих хрущовських п'ятиповерхівок, а в *цілковитому* мороці...(4, 15); я пив чай з *велетенської* чашки, якоїсь уже навіть і не чашки, а миски (1, 14).

Денотативно-конотативні дієслова вживаються для позначення інтенсивної дії. У структурі їх лексичного значення макрокомпонент-денотат виражає такі компоненти конотації: інтенсивність, параметричність, образність, емоційність. Ці компоненти працюють на створення мовленнєвої експресії, яка виконує важливі стилістичні функції у художньому тексті: Ми з батьком *гатили* над усі сподівання влучно, раз за разом відстрілюючи від дерева всохлі гілки (1, 19); якоюсь мірою з нього при цьому *перло* недожите дитинство – така собі забава у війноньку (1, 20); Урешті він остаточно *видерся* з її мокрих обіймів і *запхався* кудись подалі у вагон, а тоді виставив голову з вікна – мовляв, як там моя істеричка? А та зненацька *видушує* із себе крізь те трагічне ридання...(1, 23).

Другий тип лексичної конотації представлений лексемами, семантика яких поєднує денотативний і конотативний макрокомпоненти, проте конотативний елемент виконує основне навантаження, передає емоційне ставлення суб'єкта до об'єкта оцінювання. Таким чином до ядра лексичного значення входять і детонація, і конотація, проте інформація, яку несе така лексема є первинно суб'єктивною, денотативний компонент не має великого значення. Схематично структуру лексичного значення такого типу конотативно маркованих лексем можна зобразити так:

Конотативний макрокомпонент реалізує себе через такі компоненти як “емоційність” та “оцінність” (які не є доповненням до денотативного макрокомпонента, а виступають засобом збагачення, розширення його новими семантичними відтінками), і репрезентує концептуальну картину світу суб’єкта мовлення. Суб’єкт мовлення під час мовленнєвого акту керується виключно власними емоціями, у результаті яких з’являється позитивна/негативна оцінка об’єкта позамовної дійсності. Тому всі лексеми такого типу розподіляємо згідно з існуванням концептів “добре”/“погано” на позитивно-аксіологічні та негативно-аксіологічні. Прикладом як перших, так і других можуть бути лексеми, що є образними номінантами людини: *голубонька, сонечко, квіточка, жеребець, гадюка, змія, відьма, бугай*.

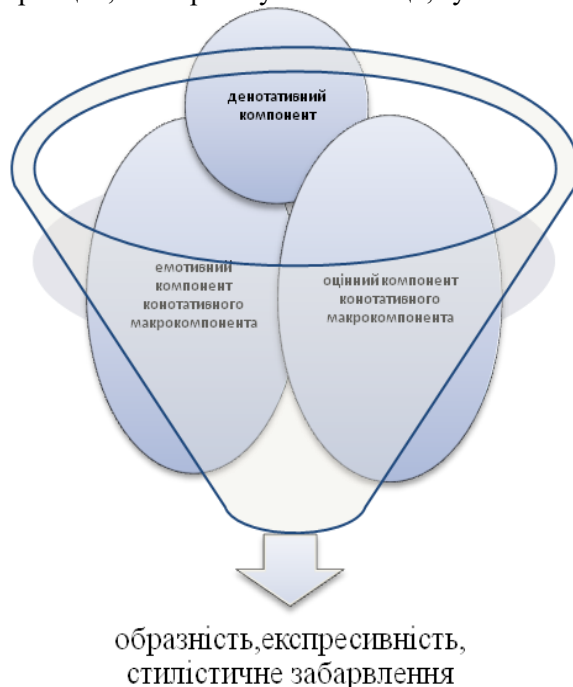
Лексеми з пейоративною семою у художніх текстах зустрічаються значно частіше: Лиш кажи правду, *гадюко*, бо як збрешеш – тут тобі й смерть настане! (6, 50); А ці *жеребці* не встидаються нападати на бідну дівчину! (6, 53); Що вам, *бугаї*, від нас двох треба? (6, 73).

Суб’єктивність у творенні й тлумаченні значення лексем такого типу відіграє вирішальну роль: оцінка певного явища позамовної дійсності є максимально суб’єктивною, викликаною певними емоційними (емоційно-логічними, логічними) інтенціями мовця і може не збігатися (що трапляється досить часто) із об’єктивним, загальним сприйняттям певного концепта. Яскравим доказом цього явища можуть слугувати сленгові номінатори, які не лише називають предмети і явища, а й одночасно суб’єктивно оцінюють їх, що й викликає певні емоції, з’являється експресія мовлення, яке набуває яскравого стилістичного забарвлення: Біля виходу з корпусу ненароком зачіпаю ліктем блондинку з квадратним *таблом* (але *харя!*), прошу пробачення, вона посміхається. Оглядаю *мантелепу*: струнка, у відверто коротенькій спідничці (4, 197); Уявляю своє нове життя серед іншого середовища, серед інших *типош* і *мантелеп* (4, 194); Навряд чи вони хоча б намагалися розкинути своїми прокуреними *макітрами*, як живуть і на що витрачають свій час (4, 16); ...або з випадкових *грінго*, які люблять вештатись де не слід, скидають дорогі речі (4, 16). Як бачимо, замість нейтральних домінантів використовуються конотативи, які одночасно мають і соціальну маркованість: голова – “*макітра*”, обличчя – “*табло*”, “*харя*”, дівчина – “*мантелена*”, хлопець – “*грінго*”, “*типоша*” і т.д.

Конотативно марковані лексеми другого типу, окрім іменників широко репрезентують дієслова. Найбільш значущими компонентами конотації у дієсловах такого типу є емоція та оцінка, які породжують інтенсивно-параметричну сему. Це сприяє виникненню експресії та стилістично забарвлює контекст. Досить часто передаються не об’єктивні смисли, а суб’єктивне уявлення окремої особи чи великого колективу, наприклад, молодіжного угруповання: Мабуть, важко зневажати бандерлогів (молодих людей – Х.Т.) і водночас завжди бути біля них, щодня слухати їхні думки,

бачити їхню поведінку, як вони жартують, *жують* чи *бухають*, бачити все те, що тебе *кумарить* (4, 39); Слухай, ти мене вже *задрав* своєю мораллю. Мишка – тріпло, вона ненадійна, обов'язково буде *чесати* (розповідати – Х.Т.) (4, 41); Я звідси *звалюю*, (йду – Х.Т.) розгублено промовляє Бідон (4, 50); Від легкого подуву вітру холоднішає. На плечі Інги накидаю піджак, і ми *плентаємось*, не знаючи куди (4, 93).

Третю групу конотативно маркованих лексем репрезентують слова, у яких денотативний компонент знаходиться на периферії семемного ядра, є другорядним, маргінальним. Лексема такого типу має яскраву конотативну інформацію; на першому плані емоції, суб'єктивні оцінки, інтенції мовця:

Ці лексеми представляють інгерентну експресивність, не називають певну реальію дійсності, а передають позитивні/негативні емоції: ласку, захоплення, замилювання, голублення / зневагу, огиду, презирство. Яскравим прикладом “мінусових” конотативів третього типу є лайливі слова: *Дауни!* Та підіймайте ж його, а не волочіть, - чути сердитий голос Тюлі (4, 4); *Ідіоти!* Його треба взяти під руки... (4, 6). Якщо негативно-аксіологічних лексем лексем третього класу у художніх текстах значна кількість, то позитивно-аксіологічні зустрічаються рідко, наприклад: Запах – просто *ням-ням* (4, 20).

Отже, у художньому мовленні української прози виділено три типи семантичної структури конотативно маркованих лексем:

- 1) денотат є центром семемного ядра, і створює конотацію;
- 2) денотат і конотат співіснують, породжуючи денотативно-конотативні смисли;
- 3) конотація є центром семемного ядра, а денотат відходить на периферію, лише допомагає реалізувати конотативні семи.

Проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблем, пов'язаних із особливостями семантики конотативно маркованих лексичних одиниць. Виділені лише основні їх типи, яким властива семантична різноманітність, невизначеність складу, особливості функціонування у художніх текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю.І. Таємниця. Замість роману. – Харків, 2007. – 478 с.
2. Бахтин М.М. Естетика словесного творчства. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
3. Бойко Н.І. українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
4. Дністровий Анатолій. Місто уповільненої дії: Роман. – К., 2003. – 320 с.
5. Матіос Марія. Нація. Одкровення. – Львів: ЛА “ПІРАМІДА”, 2006. – 204 с.

6. Матиос Марія. Солодка Даруся. – Львів: ЛА “ПІРАМІДА”, 2007. - 188 с.
7. Матиос Марія. Щоденник страченої. – Львів: ЛА “ПІРАМІДА”, 2005. – 188 с.
8. Словник української мови: У 11 т. / Ред. кол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
9. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. -143 с.
10. Уфимцева А.А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). – М.: Наука, 1986. – 241 с.

The article is fragmentary research of features of semantics of konotativno of marking lexical units, which was carried out on linguistic material of Ukrainian artistic prose of XXI century. As a result of work three basic types of structure of sememno kernel of konotativno of marking lexemes are selected.

Key words: konotaciya, denotativniy macrocomponent, konotativniy macrocomponent, emotivniy component, evaluation component, intensively self-reactance component.

І.Д Шмілик.

ПАРАЛЕЛЬНІ ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

Описано ті форми іменників, у яких спостерігається паралелізм у відмінковій парадигмі. Джерельною базою є прижиттєві видання поетичних творів Івана Франка. Указано на перевагу тієї чи іншої паралельної форми у поезії Івана Франка, а також на те, які паралельні словоформи зафіксовано в українських граматиках кінця XIX – початку XX століття і які з цих форм збереглися у сучасній літературній мові.

Ключові слова: іменник, відмінок, паралельні відмінкові форми, закінчення, віршування.

Українська мова багата на паралельні форми, що з різних причин як внутрі-, так і позамовного характеру знаходять або знаходили в минулому неоднакове відображення у різних стилях (жанрах) літературної мови [17: 70].

Використання паралельних форм (фонетичних чи морфологічних) надає мові милозвучності (евфонії) – важливої ознаки художньої літератури й особливо поезії. Широку дорогу паралельним формам у поезію відкривають потреби віршування – необхідність дотримуватися відповідного ритму і рими. Через ці потреби поети можуть свідомо відходити від уже усталених і загальноприйнятих норм або ж ширше й різноманітніше користуватися паралельними формами, частина яких уже вийшла чи майже вийшла з ужитку у прозовій мові, ставши нормою мови поетичної.

Частина фонетичних та морфологічних паралелізмів несе стилістичне навантаження – є одним із важливих засобів мовної індивідуалізації або, рідше, типізації персонажів, відтворення місцевого чи історичного колориту, що притаманне художнім творам [17: 70].

Наше завдання – описати морфологічні паралелі у поезії великого майстра художнього слова Івана Франка. Джерельною базою є прижиттєві видання поетичних творів Івана Франка, а саме: збірки “З вершин і низин” (I видання-1887, II видання-1893), “Зів’яле листя” (1896), “Мій ізмарagd” (1898), “Із днів журби” (1900), “Давнє й нове” (1911), “Semper tiro” (1906). У статті буде використано скорочення.¹ Паралельні форми іменників розглядатимемо у відмінковій парадигмі.

Називний відмінок. В українських граматиках кінця XIX – початку XX століття зафіксовано, що іменники середнього роду другої відміни м’якої групи у називному, знахідному та кличному відмінках однини можуть мати паралельні форми з флексією –е та –а: *життя//життє, оповідання//оповіданнє* і т.д. [13:177], [4:78]. В.Сімович писав, що «обі форми вживають ся в письменстві, й обі однаково добрі й гарні. Але форми на –е здебільшого вживають галицькі

¹ Збірка “З вершин і низин” – “З.в.”, “Зів’яле листя” – “З.л.”, “Мій ізмарagd” – “М.і.”, “Із днів журби” – “І.д.”, “Давнє й нове” – “Д.н.”, “Semper tiro” – “S.t.”.